Novak MILJANIĆ

PORIJEKLO I ŽIVOT LAZARA TOMANOVIĆA

Pod kraj života i povodom smrti doktora prava Lazara Tomanovića objavljeno je više radova sa biografskim podacima. Najbolji je Jaše Prodanovića,[1] mada ima grešaka, a ostali su oskudni podacima, neki i pogrešne podatke sadrže, a osnovna im je slabost što su prigodničarski, pa im je sadržajnost sporedna a frazeologija ništa ne kazuje.[2] Objavljen je i njegov autograf[3] iz 1926, u kojem on težište stavlja na svoj novinarski i književni rad, a u biografskom dijelu ima čak i netačnosti. Zbog svih ovih razloga, i značaja Lazara Tomanovića kao stvaraoca, državnika i novinara, potrebno je da se dadne potpunija obrada života ovog našeg velikana.

U svom putopisu 1868. sam pisac naglašava da su bokeljski Tomanovići porijeklom od cuckih Tomanovića: »... grana od tog slavnog korijena, od kog se odcijepiše zbog bratske krvi, i najprije u Morinj, i poslije u Lepetane naseliše, kao kmetovi na vlasteoska dobra peraška i dobrocka, koja su sada njihova, dočim od vlastele nema traga.«[4] U svom članku piše M. V. Đurković[5] da je vitez Tripo Đurov Tomanović bio pomorski kapetan, imao svoj brod i učestvovao u grčkom oslobodilačkom ratu 1821 — 28. Njegov sin Andrija

---

[1] Tomanović Lazar: Narodna enciklopedija SHS, knj. 4, 559—60.

[2] Anonim: Dr Lazo Tomanović, Bosanska vila, Sarajevo, 15. II 1898, 3, 33—36.

Anonim: Dr Lazar Tomanović, Branik, N. Sad, 83, 12 (25). IV 1907.

Anonim: Dr Lazar Tomanović, Matica srpska 1826 — 1926, spomenica, 1927, 630, 623.

Anonim: Zasluge za Srpstvo dr Lazara Tomanovića, Politika, Bgd., 4. XI 1932.

Anonim: Sahrana dr Lazara Tomanovića, Politika, 5. XI 1932.

C.: Smrt dr Laza Tomanovića, Zapisi, Cetinje, knj. 11, 6, 6. XII 1932, 359—60,

Pavle Popović: Dr Lazar Tomanović, Prilozi KJIF, 1933, knj. 13, 239,

V. Ćorović: Jovan N. Tomić, Prilozi KJIF, knj. 12, 83—84.

T. Đukić: Pregled književnog rada, Cetinje, 1951, 344—46.

[3] M. P. Kostić: Biografija dr Lazara Tomanovića, Stvaranje, Cetinje, 1962, 9.

[4] L. Tomanović: Zaliv kotorski, Matica, N. Sad, 1868.

[5] Jedna epizoda iz života Vasa Brajovića, Nova Zeta, 1890, IV, 141—42.

takođe je bio pomorski kapetan i vlasnik broda, a imao je sinove Boža, Teofila i Lazara, te kćer Sofiju, koja je umrla u godinama kad je prispjela za udaju, kako piše Lazar u pomenutom putopisu. Među pomorskim kapetanima su Georgije i Filip Tomanović, koji se potpisuju 16. aprila 1876. na pismu — adresi dr Svetozaru Miletiću sa većim brojem bokeljskih građana, a ovo na Lazarevu inicijativu.[6] Od tih Tomanovića je i prof. Špiro Tomanović,[7] muž Lazareve kćeri Rosande. Po uzoru na pretke, pomorstvu se posvetio Lazarev brat Božo, koji je imao svoj brod *Petroslava* 1881 — 82, a kasnije je radio u tršćanskom pomorskom preduzeću[8] »Lojd«. Drugi brat Teofilo bavio se trgovinom i obdjelavanjem imanja u Lepetanima,[9] a njegovi su sinovi Branko, vajar Luka i profesor univerziteta Vaso Tomanović, poznati filolog. Ovo malo podataka jasno kazuje o plejadi istaknutih lepetanskih Tomanovića. O njihovom sudjelovanju u pomorstvu pisao je poznati bokeljski istraživač.[10]

U predgovoru svoje monografije »Ruvarac i Montenegrina« piše da je bio stipendista Tekelijanuma i potpisuje se »Dr L. Tomanović Tekelijanac«. U Rukopisnom odelenju Matice srpske u Novom Sadu nalazi se zapisnik glavne skupštine MS od 2—3. (14—15) septembra 1868. na kojoj je pod 17. tačkom rješavano o stipendijama. Ova skupština usvojila je predlog književnog odbora MS da »sedmoškolac iz Zadra« Lazar A. Tomanović dobije stipendiju za školovanje. Stipendija je data iz zavještanja grofa doktora prava Save Tekelije (1761 — 1842) i do 1879. bilo je 179 njegovih korisnika. Među njima je samo Tomanović bio sa teritorije koja nije obuhvatala »kraljevinu Ugarsku«, što je dokaz njegovog ugleda još tada kod upravnih organa Matice srpske. Nalazimo ga i u spiskovima stipendista za 1872/73. i 1874. kao studenta prava, a stipendija je iznosila 300 forinti. Za neke druge stipendiste nalaze se u Rukopisnom odjeljenju mnoga dokumenta (molbe, krštenice, izvodi iz indeksa studentskog), a za Tomanovića samo u pomenutom zapisniku i spiskovima stipendista. Biće to pokupila i premjestila u svoje arhive austrijska policija zbog Tomanovićeve novinarske i druge djelatnosti, pa joj zapeo za oči taj njegov rad. Ipak, iz ovih oskudnih podataka znamo da je Lazar Tomanović primao ovu stipendiju od oktobra 1868. do aprila 1874, kad je promovisan za doktora prava.

Lazar je kasno počeo školovanje u Lepetanima pa u manastiru Savini, s tim da se posveti svešteničkom pozivu. Nastavio je učenje gimnazije u Zadru do završetka sedmog razreda, a za ovo školo-

---

[6] Pisma L. Tomanovića, Rukopisno odelenje MS (ROMS), N. Sad.

[7] Špiro Tomanović, Zetski glasnik, Cetinje, 1932, 27.

[8] L. Tomanović: Po povratku s Brankove svečanosti, putopis, Crnogorka, 1884.

[9] J. Milović: Luka Tomanović o sebi i djelu, Stvaranje, Tgd., 31/1976, 2.

[10] Maksim Zloković: Pomorstvo Lastve, Godišnjak Pom. m. u Kotoru, 12/1965.

vanje koristio je stipendiju iz zavještanja bokeljskog dobrotvora Nikole Musića, kako on sam piše u svom pismu Antoniju-Tonu Hadžiću 12. avgusta[11] 1868, tadašnjem sekretaru Matice srpske i uredniku lista »Matica«. Iz pisma se još vidi da mu je bio omrzao svešteničkí poziv, pa je tražio načina kako da ga se oslobodi i nastavi školovanje. Zahvaljujući odobrenoj stipendiji, oboje mu je uspjelo. Osmi razred gimnazije i maturski ispit završio je školske 1868—69. u srpskoj gimnaziji u Novom Sadu (sada Gimnazija »Zmaj Jova Jovanović«). Od jeseni 1869. do ljeta 1873. primao je stipendiju kao student prava. Prvu godinu morao je da sluša na Pravnom fakultetu u Pešti, a drugu, treću i četvrtu bio je u Gracu na tamošnjem pravnom fakultetu. Poslije diplomiranja prava u Gracu, radio je tokom ljeta 1873. na Cetinju kao sekretar Senata crnogorskog. Pošto je dobio saglasnost za produženje stipendije, napustio je ovu dužnost i pripremio se za »strogi ispit«, kako on naziva rigoroze radi promovisanja za doktora pravnih nauka, a promocija je bila 1. aprila 1874. Iz ovoga je jasno da griješi J. Prodanović kad piše u Narodnoj enciklopediji, uz ostalo: »Pre svršetka prava bio je neko vreme sekretar Senata u Crnoj Gori.« On je tu dužnost obavljao po završetku prava a prije doktoriranja.

Tekelijina stipendija nije bila dovoljna za njegovo izdržavanje tokom studija, naročito u Gracu. Zato traži i nalazi novčanu pomoć od crnogorskog kneza Nikole, koji mu je dva puta poslao po nekoliko stotina novčanih jedinica. Dobijao je i nešto honorara za objavljeni prevod Gveracijevog romana i za druge njegove radove, pa za saradnju u listu *Zastava*. Tako se Lazar snalazio tokom školovanja i uspješno ga završio.

Lazareva majka Jana rođena je u prčanjskoj porodici Miletić, sa pridjevkom Glavati. I njen otac bio je pomorski kapetan i brodovlasnik, kao i Lazarev otac Andrija.

Dobijanje stipendije mimo odredaba Tekelijinog zavještanja jasno kazuje o Lazarevom ugledu u očima predlagača i članova glavne skupštine Matice srpske u Novom Sadu. Taj ugled on je zaradio svojom neumornom djelatnošću i stvaralaštvom. Još krajem 1865. nalazi se među pokretačima rukopisnog zadarskog lista[12] *Prvenac*, od 1866. javlja se među saradnicima zadarskog godišnjaka *Srpsko-dalmatinski magazin*, koji mu 1868. objavljuje raspravu *O krsnom imenu*, koja je te godine izašla i u posebnom izdanju. U ono vrijeme ovakvo djelo, pogotovu kad je sadržajno uspješno kao ova Lazareva rasprava, bilo je odlična preporuka kod ondašnjih čitalaca, kod onih koji su bili u odboru MS. Ovim uspjesima pridružuje se Lazareva saradnja u novosadskom listu *Zastava* od aprila

---

[11] Pisma L. Tomanovića, ROMS. — Ima 45 pisama i telegrama a sadrže važne podatke, pa bi ih trebalo objaviti. Uzaludno sam ih nudio Istorijskim zapisima 1967. Biće da nijesam elitan.

[12] Kosta Milutinović: Vojvodina i Dalmacija 1760—1914, N. Sad, 1973, 86—98 i druge str.

1868, pa u listu »Matica« od avgusta 1868. sa putopisom *Zaliv kotorski.* U svim tim radovima iz Lazarevog pera kipti žarko rodoljublje, čestitost, znanje i poznavanje materije o kojoj piše. Protiv takvog kandidata glasati značilo bi svetogrđe među srpskim rodoljubima oko Matice srpske. Bilo je mnogo lakše zažmuriti na oba oka, ako je trebalo, pa se ogriješiti prema odredbama pravilnika o stipendiranju. Predlagači i glasači odbora mogli su biti bez dileme oko pitanja hoće li stipendista opravdati njihovo povjerenje. Dotadašnji njegovi uspjesi obećavali su, a konačni uspjeh — doktorat prava — potpuno je opravdao to povjerenje. I više od toga. Lazar je svim ovim postavio dobre temelje svom trajnom ugledu kod svih rodoljuba na tlu Crne Gore, Dalmacije, u koju je onda administrativno spadala i Boka, i Vojvodine, pa i među mnogim Srbijancima, Hrvatima i Slovencima. Postao je opštepoznata i poštovana ličnost na slovenskom jugu. Sav kasniji rad je samo dodavao ovom ugledu do 1907, kad nastaje prelom u njegovom ugledu, a počinje kampanja klevetanja i podmetanja.

Lazar je učestvovao na četvrtoj skupštini Ujedinjene omladine srpske u Kikindi, kao diskutant, a u listu »Zastava« opširno je pisao o njenom radu (1869, br. 102, 104, 105, 106). Prije toga, u članku »U posljednjem času« (br. 86, 23. jul) predlaže da se ova skupština održi na Cetinju. Razlozi su: patriotski podstrek poletu omladinskog pokreta u Dalmaciji i Hercegovini, a mogućnost slobode dogovora i izjašnjavanja »je najbolje zagarantovana na Cetinju«.

Prilikom krštenja crnogorskog nasljednika Danila — Aleksandra septembra 1871, Lazar je tada, kako izgleda prvi put, boravio na Cetinju nekoliko dana i uzeo učešća u tamošnjim političkim dogovoranjima i planovima koji su pravljeni. Tu se upoznao sa dr Lazom Kostićem, onda već čuvenim književnikom, i sa slikarom Aksentijem Marodićem (1840 — 1910), sa kojim se pobratimio i kasnije mu posvetio svoj putopis *Osam dana po Crnoj Gori,* objavljen u *Javoru* 1884—85, pa nekoliko putopisnih reportaža u *Novoj Zeti.*

Od Tomanovića su dva puta tražili sekretari Matice srpske autobiografiju: Tihomir Ostojić 1913, a dr Milan Kostić 1926. Od prve nema traga, a rukopis druge »Šta sam radio« objavio je Kostić 1962. Evo dijela te autobiografije prema mom ispisu u Rukopisnom odjeljenju:

»Rodio sam se 30. marta 1845. u Lepetanima. Tu sam svršio 3 razreda osnovne škole, a četvrti u Hercegnovom, kao đak manastira Savine, gdje me stavio vladika Stefan Knežević, jer je Nikola Musić ovome manastiru zavještao svoje nepokretno imanje, da se tu pripremaju đaci za svještenički čin.« Dalje piše o svom učenju gimnazije u Zadru i Novom Sadu i o studiranju u Pešti i Gracu uz pomoć stipendije i kneza Nikole.

Poslije doktoriranja prava, Lazar službuje u sudu u Kotoru do ljeta 1876. Sa većim brojem Bokelja ide kao dobrovoljac jula

1876. u Crnu Goru da se bori. Zbog protesta austrijskog vojnog izaslanika pukovnika Gustava Temela, Bokelji su morali da se isključe iz ovog ratovanja. Tomanović je otišao na Cetinje i uređivao list Glas Crnogorca do zaključenja primirja novembra 1876, mjesto Sima Popovića, koji je bio u pratnji knjaza Nikole po Hercegovini i po Crnoj Gori. On je bio stvarni urednik, a Popović se vodio kao takav, jer je to zvanično bio, mada stvarno odsutan. I ovo kazuje koliko je povjerenje uživao još tada kod crnogorskog vladara i uticajnih njegovih saradnika. Kad se vratio u Kotor, ubrzo je izabran, krajem 1876, za narodnog poslanika u Dalmatinskom saboru sa Stefanom Ljubišom. Tomanović je bio protivkandidat konta Đorđa Vojnovića, dotadašnjeg predsjednika Dalmatinskog sabora, ali je on dobio većinu glasova. Verifikacioni odbor predložio je poništenje oba mandata (Lazarevog i Ljubišinog), ali je sabor odobrio Lazarev mandat.

Kao poslanik nastavio je Tomanović svoju djelatnost kao govornik i kao saradnik raznih listova. On je u italijanskoj štampi pisao o borbi naroda Bosne i Hercegovine i o pravima Srbije i Crne Gore na proširenje i oslobođenje svojih sunarodnika. Suprotstavio mu se konte dr Kosta-Konstantin Vojnović, onda rektor Univerziteta u Zagrebu. Lazar je sa njim polemisao i ovaj se ućutao. Povodom smrti S. Ljubiše objavio je članak u *Zastavi*, a kad je pokrenut u Zadru *Srpski list* 1880, on se i ovdje javlja kao saradnik. Tomanović je doprinio i osnivanju poslaničkog Srpskog kluba u Zadru. Kad su u njemu počele neke međusobne razmirice oko taktike i politike, Tomanović je dao ostavku jula 1880. na svoj poslanički mandat.

Lazar se oženio Petroslavom rođenom Radulović (1853—1880), rodom iz Hercegnovoga. I ona je poticala iz porodice pomoraca. Živjeli su u braku tri i po godine, imali su djecu Milutina i Rosandu, a umrla je poslije teške i kratke bolesti. Povodom njene smrti izašla je ova značajna bilješka:

»*Petroslava Tomanović*,[13] verna ljuba našega prijatelja Dra Laza Tomanovića, književnika srpskog i nekadanjeg glavnoga saradnika naše »Zastave«, preminula je nedavno u Hercegnovome, ostavivši za sobom tužnu majku i supruga i dvoje nejake siročadi, Milutina i Rosandu.« U istom listu (br. 43, 44, 45) i u posebnoj knjizi objavljen je njen prevod 1880. pedagoške rasprave Elvire Zinjani *Ovako ćeš tvoju ćerku vaspitati*. Uz prvi nastavak je i bilješka uredništva, prema Lazarevim podacima, u kojoj se naglašava njena načitanost, pa »... ona je tako poznavala srpsku književnost noviju, da joj malo ima para na ovijem stranama i među učenijem ljudima. Zmaja i Branka na izust je znala«. Njen djever Božo je u njenu uspomenu nazvao svoj brod »Petroslava«, kako sam već pomenuo. Ovi podaci govore o liku ove Bokeljke, a njen prevod ima danas isključivo bibliografsku vrijednost, pošto je njegova sadržina u

[13] Javor, N. Sad, 32, 10. avgust 1880.

svakom pogledu prevaziđena. Lazar je ostao doživotni udovac, čitavih pedeset dvije godine svoga daljeg života, a dvoje malodobne djece je podigao i školovao, uz pomoć svoje tašte Jelene Radulović do njene smrti u ljeto 1888.

Poslije ženine smrti i ostavke na poslanički mandat, Lazar je radio kao advokatski pripravnik u Herceg-Novom. Nije polagao advokatski ispit, kako sam tvrdi, zbog mogućnosti da »budem optužen za prevaru« radi nekih formalno-pravnih razloga. Još se tražilo da se izjasni javno o nečemu, a »Ja se nijesam htjeo poniziti i odreći svoje prošlosti, nego sam primio ponuđeno mi mjesto urednika »Glasa Crnogorca«, da zamijenim dra Lazara Kostića«. Iz ovoga se nazire da bi morao dati neku javnu izjavu lojalnosti i privrženosti austrijskom poretku, što nije htio da učini. U drugom dijelu ove njegove rečenice netačno je da je pošao da zamijeni L. Kostića. Da li je tu grešku načinio zbog zaboravnosti ili čega drugog, ne vrijedi nagađati, ali činjenice pobijaju ovu njegovu tvrdnju.

Tomanović je ostao u Herceg-Novom kao advokatski pripravnik do ljeta 1888. Oktobra 1888. čitamo vijest:[14] »*Grlica* je ušla u štampu pod uredništvom g. dra Lazara Tomanovića, koji se konačno nastanio na Cetinju i primio državnu službu«. U istom listu čitamo da je novembra 1888. održana sjednica cetinjske čitaonice i da je Tomanović izabran u njen odbor. Od januara 1889. do aprila 1891. uređuje časopis *Nova Zeta* i često u njemu sarađuje. Ukratko, sve do 1918. život dr Lazara Tomanovića vezan je za Cetinje, izuzev kratke boravke službeno ili radi odmora, koji je provodio najčešće u rodnim Lepetanima. On je kao urednik ovoga časopisa i kasnije lista »Glas Crnogorca« resorski pripadao Ministarstvu prosvjete Crne Gore, na čijem je čelu u ovo vrijeme, do smrti aprila 1892, Jovan Pavlović, a zatim vojvoda Simo Popović, oba rodom iz Vojvodine. U vrijeme njegovog dolaska na Cetinje, Kostić je urednik Glasa Crnogorca i to će da ostane sve do proljeća 1891, pa se zato ne može govoriti o ponudi Tomanoviću 1888. da preuzme uredništvo ovoga lista. Da je Kostić dobro stajao na crnogorskom dvoru sve do marta 1891. svjedoči nam sam Tomanović sadržajem svoga članka *Pedeseta*.[15] Ovdje je riječ o Kostićevoj pedesetoj godišnjici života i proslavi povodom toga na Cetinju. Toj proslavi je prisustvovao i održao govor tada ugledni pjesnik i crnogorski brigadir Jovan Popović Lipovac, ađutant kneza Nikole.

Početkom maja 1891. ipak je otišao iz Crne Gore dr Lazar Kostić, kako sam piše u demantiju u novosadskom listu »Naše doba« (1891, br. 38). Kostić odbija bilo kakvu krivicu kneza Nikole u vezi njegovog odlaska sa Cetinja, a pripisuje je ministru prosvjete J. Pavloviću, sa kojim se lično sukobio, a ovaj mu je bio prvi pretpostavljeni. Kostić je u cetinjskoj državnoj štampariji štampao

---

[14] Glas Crnogorca, Cetinje, 42, 16. oktobra 1888, str. 2.

[15] Nova Zeta, 1891, 3, 61—62.

1890. svoje djelo *Uskokova ljuba*, ali nije platio troškove štampanja, čime je izvršio zloupotrebu službenog položaja i ovlašćenja kao drugopretpostavljeni starješina štamparije. Pavlović je za ovo saznao tek aprila 1891, i tražio da on plati te troškove. Kostića je ovo naljutilo i uvrijedilo, pa je pod nekim izgovorom sašao u primorje i odande podnio ostavku na službu. Ipak, izmišljotine bečke »Prese« i pomenutog »Naše doba« ukorijenile su se kao »istine«, pa se uporno pronose u pisanju istoričara o Lazaru Kostiću. Niko nije pročitao ili namjerno previđa njegov demanti. Ako se ovaj smatra kao neka Kostićeva izmišljotina, onda je to »viša matematika« onih koji prihvataju laž za istinu, a ne samog L. Kostića.

Jula 1892. list »Naše doba« u članku »Šta biva u Crnoj Gori« (br. 54) piše ponovo o bježanju iz ove zemlje L. Kostića, a za njim mitropolita Save Kosanovića, Maša Vrbice, Blaža Petrovića i vojvode Sima Popovića. I kasnije povremeno na stranicama ovoga lista ima sličnih izmišljotina, pa moraju da ih pobijaju crnogorski novinari.[16] Što se tiče bečkog lista »Presa«, on se bio prosto specijalizovao za iznošenje kleveta i laži o Crnoj Gori i njenim istaknutim ličnostima, a to je činio po tajnim nalozima vladajućih krugova Beča.

Odlazak vojvode Maša Vrbice (1833—98) razjašnjen je kao razlog njegovih grešaka i jako ispoljenog austrofilstva, podložnosti austrijskom diplomati na Cetinju Gustavu Temelu, zbog čega je smijenjen 1882. sa dužnosti ministra unutrašnjih djela.[17] On je kasnije dobio veliki posjed od austrijskog cara i na njemu živio do smrti.

Blažo Dragov Petrović-Njegoš (1855—1918) bio je srednjoškolac po obrazovanju a dugo je obavljao dužnost ađutanta kneza Nikole. Rukovodili su ga neki lični razlozi više nego politički da napusti Cetinje i pređe u Beograd, gdje živi doživotno sa porodicom. Ako je i političko neslaganje po srijedi, nemamo zasad dokaza da je imao neke osobito napredne stavove. Čini mi se da je više po srijedi karijerizam nego ma šta drugo.

Kosanović je bio pošao u Carigrad i tamo boravio privremeno kao ruski i crnogorski kandidat za mitropolita u Skoplju. Upliv austrijskog poslanika u Carigradu (Istambulu) onemogućio je ovu kandidaturu, jer je Kosanović bio odavno, od 1885, omrznut od bečkih vlastodržaca.[18]

---

[16] S. V. Vrčević: Gadna kleveta, Onogošt, 4. XI 1899. — Isti: Srbija i Crna Gora, Isto, 25. XI 1899, 27. — Ovaj list je finansirala ondašnja mađarska vlada da bi joj služio za političke intrige i razdor kod srpskih čitalaca. A da bi bio privlačniji, objavljivao je i korisne književne i druge sadržaje. Među njegovim saradnicima su Crnogorci: Radoje Roganović s rodoljubivim pjesmama 1891—92, Isaije Tomić 1896—97. izvodima iz dnevnika Bogdana Memedovića, Kosta Lješević putopisom 1897.

[17] H. Kapidžić: Prilozi za istoriju BiH, Sarajevo 1956, 133. — L. Tomanović: Iz pisama umrlih zaslužnih Srba, Novi život, Bgd., 1926, 4, 102—110.

[18] Novak Ražnatović: Rad vlada Crne Gore i Srbije, na postavljanju srpskih mitropolita u Prizrenu i Skoplju, Istor. zapisi, Tgd., 1965, 2, 221—34. — P. Šušljić: Dolazak mitropolita Save Kosanovića u Crnu Goru, Zapisi, knj. XII, 1939, 221—23.

Simo Popović vjerovatno je 1892. bio pošao nekim službenim ili ličnim poslom van Crne Gore. Inače, poznato je opšte da je on bio crnogorski ministar prosvjete upravo od 1895. do 1902, kad je dao ostavku i dobio penziju.[19] A razlog njegove ostavke nije baš za pohvalu, jer se suprotstavljao uvođenju parlamentarizma i drugih reformi, koje su uvedene 1905.

Ipak, recimo koju o »bjekstvima« nekih Crnogoraca iz svoje domovine i stvarnim bjekstvima izvanjaca u nju između 1870. i 1910, dakle za čitavih četrdeset godina, ali bez pretenzije na iscrpnost. Ovo je zgodno upravo izložiti u Tomanovićevoj biografiji, pošto je i on jedan od izvanjaca koji je potražio spas na crnogorskom tlu od šikana austrijske policije i ostalih organa.

Prvi među svojevrsnim uskocima u Crnu Goru bio je već pominjani vojvoda dr Simo Popović, a slijedili su ga pominjani Jovan Pavlović, Lazar Kostić, prof. Ilija Beara,[20] dr L. Tomanović, Mitar Ivelić,[21] prof. Stevan Vrčević,[22] Niko Ivanković, prof. Jovo Ljepava, apotekar Jovo Dreča, kaluđer dobrićevski Simeon Borković, dr medicine Đorđe Petković,[23] kaluđer Leontije Ninković, učitelji Mile Peruničić i Sreten Vukosavljević, kasnije poznati partizanski političari, pored velikog broja drugih istaknutih ličnosti i običnih ljudi. Sve njih dotjerali su u crnogorske krše ideološki razlozi i ugroženost od terora na teritoriji Austrije ili Turske, odakle su svi ovi bjegunci, izuzev Srbijanca dr Đ. Petkovića. Gotovo svi oni bili su se ispoljili kao rodoljubi u svojim zavičajima, pa ih je to ugrožavalo a kod crnogorskih vlastodržaca preporučivalo. Oni su kao školovani bili i potrebni crnogorskim upravljačima zbog oskudice u intelektualnim kadrovima iz matične sredine. Samo nekoliko njih postiglo je veliku karijeru: J. Pavlović, F. Jergović, S. Popović, dr Lazar Tomanović tek pod starost, a ostali su, zavisno od kvalifikacija, bili činovnici, učitelji, profesori, ljekari i ostalo.

Između 1882. i 1910. otišlo je dosta Crnogoraca iz svoje postojbine i doživotno. Prvi su bili braća Tomo i Pero Oraovci, koji odlaze u Srbiju (Tomo) i u Bugarsku[24] (Pero). Pero Oraovac je praktično sa školovanja u Rusiji prešao u Bugarsku i ostao doživotno, a istakao se kao političar. Tomo je između dva svjetska rata htio u svojim radovima da prikaže svoj odlazak kao neko političko herojstvo i radikalsku orijentisanost, a sve to pisanje svodi se na političku

---

19 S. Vukmanović: Popović Simo, Enciklopedija Jugoslavije, 1965, 6, 561.

20 L. Tomanović: Ilija Beara (1844—1877), Nova Zeta, 1889, 4. — P. Miljanić: Samoubijstvo prof. Beare, Glas Crnogorca, 1888, 3, 4.

21 N. R. Miljanić: Književnici braća Ivelići, Boka 8, Herceg-Novi, 1976.

22 N. R. Miljanić: Novinar i književnik Stevan Vrčević, Boka 6—7, Herceg-Novi, 1975.

23 N. R. Miljanić: Dr Đorđe Petković, Srpski arhiv za celokupno lekarstvo, Bgd., 97/1969, 6, 701—703.

24 N. R. Miljanić: Dva Crnogorca — bugarski ljekari, Acta historica m., f., v., Bgd., 9/1969, 1—2, 281—83.

samoreklamu. Pravnik Tomaš Vukotić, koji je bio na visokim upravnim položajima (okružni kapetan i predsjednik suda), otišao je dobrovoljno u emigraciju i nastanio se na tlu austrijskom, što jako podsjeća na opisane »motive i pobude« Maša Vrbice. Sama širokogrudost austrijskih vlasti je dim koji govori o zapretanoj žeravici. Kapetan Savo Ivanović i učitelj Marko Backović, pisci dva pamfleta laži i kleveta,[25] žrtve su svojih bolesnih ambicija i avanturizma, kako kazuju sama njihova »djela« svojim sadržajem. Profesor Jovan Roganović, pravnik Novak Mićov Miljanić (oko 1845. do oko 1905), elektroinženjer Rade Šćepanov Gardašević[26] (1880 — 1913) tokom školovanja u Rusiji otuđili su se u tuđini, a privukle su ih i zamamljive ugodnosti života, pa su tamo ostali na radu. Roganović i Miljanić su se još oženili, što znači da je i ljepota ruskih djevuški imala svog upliva na držanje nekih naših ljudi. Anto Gvozdenović[27] privučen je najprije svojim ljekarskim pozivom, a zatim ugodnostima života u ruskoj sredini i postignutim uspjesima, pa je zato došao u domovinu tek pod stare dane da joj posluži. Pominjani general i pjesnik Jovan Popović Lipovac poseban je slučaj u crnogorskoj političkoj istoriji. Još kao dijete u kolijevci obreo se među političkim emigrantima sa svojim ocem Đokom. Vratio se po amnestiji kneza Nikole kao školovan oficir 1873, nalazi se među bosanskim ustanicima 1875, potom je ruski oficir i stiče zasluge u gušenju ustanka u današnjem Turkestanu 1879—1881, a za te zasluge dobiva od ruskog cara imanje (feud). Nalazi se među onima koji su pokušali da se probiju na pobunjeničko područje u Hercegovini 1882, ali je uhvaćen i onemogućen, a dobro je prošao zahvaljujući pripadnosti ruskoj vojsci. Dolazi potom u Crnu Goru, službuje, ženi se Jokom Radonić, koja mu rađa dva sina. Kad su prispjeli za više školovanje, odlazi na svoje imanje u Rusiju i nastavlja službu u ruskoj vojsci za vrijeme rusko-japanskog i prvog svjetskog rata kao general-major. Stariji njegov sin kao ruski poručnik pokušava bez uspjeha da organizuje atentat na Lenjina, a sva porodica bježi ispred Crvene garde na francuski brod u odeskoj luci i stiže u Francusku. Tu general Lipovac ubrzo umire od neke teške i kratke bolesti 1919. Od 1905. imamo pojačanu emigraciju crnogorskih intelektualaca zbog političkog grupisanja u razne stranke i borbe sa

---

[25] Nekoliko krvavih slika iz albuma Petrović-Njegoša, bez pod., str. 320. — Štampana je u Beogradu o trošku M. Obrenovića, po V. Vinaveru: Ivanj-danski atentat i Crnogorci, Istorijski glasnik, Bgd., 1958, 1—2. — Ivanović je zatim protjeran iz Srbije, mjesto da dobije obećani položaj, pa je našao uhljebije kod neke udovice u Pazovi. — Pisma Sava Ivanovića, Dnevni list, Bgd., 14, 15. avgust 1903. — Crna Gora pri kraju XIX vijeka, bez pod. — Objavljeno je prije ubistva Backovića od srbijanskih hajduka po nagovoru nekih opozicionera Obrenovića, koji su u pafletu veličani skupa s Austrijom. Ubijen je 1896.

[26] N. R. Miljanić: Prvi crnogorski inženjeri, Pobjeda, Tgd., 10. januar 1971.

[27] N. R. Miljanić: Dr Anto Gvozdenović, Srpski arhiv, Bgd., 97/1969, 4, 505—509.

vladajućim režimom, a veliki dio tereta pada upravo na leđa dr Lazara Tomanovića kao državnika. Za vrijeme njegove vlade održana su dva procesa poznata kao Bombaška afera 1908. i Kolašinska afera 1909.

Pošto je uredio 27 svezaka časopisa *Nova Zeta* sa puno uspjeha, što treba posebno da se opiše, pristupio je uređivanju lista *Glas Crnogorca*. Tomanović je na ovom poslu radio od maja 1891. (br. 22) do januara 1903. (br. 3). Za ovih jedanaest godina njegovog urednikovanja izašlo je oko sedam stotina brojeva ovog prvog i najdugovječnijeg crnogorskog lista. Na njegovim stranicama Tomanović je objavio brojne članke, ali i najveći broj svoga doprinosa crnogorskoj književnoj kritici, što zaslužuje posebnu obradu.

Uporedo sa ovom dužnosti, on je godinama u upravi Cetinjske čitaonice, a više godina je njen predsjednik ili potpredsjednik. Član je i Odbora za proslavu četiri stotine godina obodsko-cetinjske štamparije, o čemu piše i neke radove. Crnogorski je predstavnik na vjenčanju italijanskog nasljednika i crnogorske kneginjice Jelene 1896, kojom prilikom je dobio italijansko odlikovanje. Učestvuje na proslavi Gutenbergovog otkrića štampe u Njemačkoj kao crnogorski izaslanik i drži govor o postanku i radu crnogorske štamparije krajem 15. vijeka. Tom prilikom je primljen i od lokalnog njemačkog princa, zeta kneza Nikole i njegove žene Ane, rođene Petrović Njegoš. Obavlja i druge javne dužnosti počasne, koje su kratkotrajne ili dužeg trajanja, kao što je članstvo u Odboru za proslavu dvije stotine godina dinastije Petrović Njegoš 1897. Ova proslava jako je uzbudila određene krugove u Srbiji, posebno dinaste Obrenoviće, koji plaćaju Ilarionu Ruvarcu i on piše poznatu svoju *Montenegrinu*. Tomanović mu je odgovorio svojom knjigom »G. Ruvarac i Montenegrina«. Zatim se javio Jovan Tomić sa svojim raspravama, pa se Tomanović i sa njim upušta u polemiku. To sve radi pored redovne uredničke dužnosti. Iz ovog vremena je i njegovo najslavnije djelo *Petar drugi Petrović Njegoš kao vladalac*, izdato na Cetinju 1896. i nagrađeno. U svojoj autobiografiji žali se Lazar na knjaza Nikolu što je morao da plati štampanje ovoga svoga rada. Znači, ponavlja se slučaj L. Kostića, ali dosta godina kasnije. A ovoga puta je vinovnik knez Nikola, a ne 1891. Ja se ne upuštam u umjesnost te ljutnje i nekog ubjeđenja da nije trebalo plaćati državnoj štampariji za štampanje svojih djela, ali mi je ipak ovo shvatanje čudnovato, neshvatljivo.

Knjaževim ukazom januara 1903. Tomanović je postavljen za sudiju Velikog (Kasacionog, Vrhovnog) suda na Cetinju. Ukazom od 5. marta 1905. postavljen je za predsjednika ovoga suda, koju je dužnost obavljao do aprila 1907, pa ponovo od juna 1912. do prestanka crnogorske vlasti januara 1916. U međuvremenu je bio predsjednik ministarskog savjeta i ministar spoljnih poslova, a jedno vrijeme je obavljao i dužnost ministra pravde. Mandat za sastav

vlade dobio je 4. aprila[28] 1907. (po st. kal.) na predlog dotadašnje klubaške vlade, a ostavku vlade dao je 6. juna 1912. Prema pisanju dr Nikole Škerovića,[29] klubaši su se nadali da je Tomanović dobričina preko koga će moći da sprovode svoju politiku, što će reći da su ga smatrali za slabića i mekušca. To najbolje svjedoči koliko su malo poznavali njegovu ličnost i njegovu ideološku opredijeljenost koju je on izložio u brojnim svojim radovima. Ovo još kazuje koliko su ti predlagači (tzv. troćoškasta vlada) i njihovi istomišljenici bili politički žutokljunci, graditelji kula u vazduhu, a od takvih nikad i nijedna politička doktrina nije imala mnogo koristi. Mjesto da bude »Trojanski konj« političkog avanturizma, on se pokazao njegov »bič božji«, koji je pomogao crnogorskom suverenu da se svede na mjeru tolerancije klubaška politika i da postane prava politika, a ne buktinja strasti i praznih nadmudrivanja, kako svjedoče sadržaji zapisnika sa sjednica Crnogorske narodne skupštine od novembra 1905. do juna 1907. Tomanović je čitavog života ignorisao partijsko grupisanje i nastupao kao politički neutralac, a stvarno je svojom državničkom praksom 1907 — 1912. potvrdio politološko načelo da nema i ne može biti političkog neutralizma i neopredijeljenosti. On je poslužio knezu Nikoli, a djelimično i pravašima, pa je knez (odnosno kralj) mogao poslije njegovog silaska sa vlasti da manevriše politički i sa klubašima kao vladajućom strankom, jer postupaju opreznije, smišljenije i, uglavnom, politički umjesnije. Tomanović je bio prisno vezan za kralja Nikolu zbog ubijeđenosti u njegovu državničku i književničku darovitost, zbog poštovanja ličnih i dinastičkih zasluga za slobodu i čast naših naroda. O takvom gledanju na genija kneza Nikole i Petrović Njegoše ima dosta dokaza u njegovim novinarskim člancima još iz 1868, u književnim kritikama Nikolinih djela, u putopisu *Osam dana po Crnoj Gori*, u polemikama sa Ruvarcem i Tomićem i drugdje. To nije karijerističko ulagivanje, već idejno uvjerenje, bez obzira na to da li neko u tome vidi vrlinu ili zabludu i tragediju Tomanovićevu. Za vrijeme njegovog predsjednikovanja crnogorska dinastija je podignuta na stepen kraljevske dinastije avgusta 1910. Tomanović je glavni pisac knjige *Pedeset godina na prijestolu*, koja sadrži obilje podataka o crnogorskom razvitku od 1860. do 1910. i time veliča vladavinu kralja Nikole. Bolji spomenik kralju nije se mogao podići, a Tomanović je sigurno od svega srca radio na njegovoj zamisli i uobličenju, kao svojevrsni kipar i darovit čovjek.

Od januara 1908. do januara 1912. Tomanovićeva vlada podnijela je na usvajanje Narodnoj skupštini trideset pet zakona, a

---

[28] Ukazi, Glas Crnogorca, 1903, 1 — postavljenje za velikosudiju, — 1905, 9 — postavljenje za predsjednika Velikog suda, — 1907, 16 — Tomanovićeva vlada, — 1907, 29 — zakazani izbori za 18. oktobar, — 1909, 15 — ostavka ministra Vojvodića, — 1910, 40 — nova vlada Tomanovića, — 1911, 35 — izmjene u sastavu vlade Tomanovića. — U ovom listu su objavljeni i svi novi zakoni i podzakonski pravni akti.

[29] Crna Gora na osvitku XX vijeka, Bgd., 1964, 168—250.

donijela je priličan broj raznih podzakonskih[30] akata, čime je stabilizovala crnogorski pravni poredak a suzila proizvoljnost i ličnu volju birokratije. Zaključila je ugovore o trgovini sa Njemačkom, Grčkom, Holandijom, Rusijom, Velikom Britanijom, Turskom, Švajcarskom i Rumunijom, a sa nekima od ovih država i ugovore o pomorskom saobraćaju. Tomanović je uspio da zaključi 8. aprila 1909. pogodbu o poništenju člana 29. Berlinskog ugovora iz 1878. po kojem je Austro-Ugarska imala pravo nadzora nad crnogorskom morskom obalom, što je krnjilo njen suverenitet. Za ovo je iskorišćena aneksiona kriza koja je nastala 1908.

Ova vlada otvorila je nižu gimnaziju u Podgorici (Titogradu) septembra 1907, a radila je na daljem unapređivanju osnovnog školstva, stipendiranju i školovanju potrebnih stručnjaka u inostranstvu, na razvoju i korišćenju saobraćaja i na svim ostalim djelatnostima. Po svojim poduhvatima i ostvarenjima bila je to vrlo efikasna i dinamična vlada, rekao bih i najuspješnija.

Lični sastav Tomanovićeve vlade u aprilu 1907. bio je slijedeći: L. Tomanović, predsjednik, ministar pravde i zastupnik ministra spoljnih djela, brigadir Mitar Martinović ministar vojni, brigadir vojvoda Lakić Vojvodić ministar unutrašnjih djela, pravnik Dušan Vukotić ministar finansija i građevina, prof. Jovan Plamenac ministar prosvjete. Aprila 1909. dao je ostavku ministar Vojvodić, a njegov resor pripao je J. Plamencu. U vladu je ušao dr prava Sekula Drljević kao ministar pravde i zastupnik ministra prosvjete. Januara 1910. dali su ostavku J. Plamenac i S. Drljević, pa je Tomanović preuzeo resor unutrašnjih djela, a prof. Pero Vučković postao je ministar prosvjete i zastupnik ministra pravde. Septembra 1910. podnijela je ostavku sva vlada, pa su iz nje otišli M. Martinović i D. Vukotić, a resori su podijeljeni: Tomanović predsjednik, ministar spoljnih djela i zastupnik ministra pravde, inž. Marko Đukanović ministar unutrašnjih djela, brigadir Ivo Đurović ministar vojni, prof. Filip Jergović ministar finansija i građevina, a prof. P. Vučković ministar prosvjete. Avgusta 1911. izvršene su nove promjene u vladi, pa je brigadir serdar J. Vukotić ministar vojni, pravnik Milo Dožić ministar pravde i zastupnik ministra prosvjete, Dušan Gregović ministar spoljnih djela, a Đukanović i Jergović zadržali su svoje resore. Vučković je ispao iz vlade zbog sukoba oko pitanja nadležnosti sa direktorom cetinjske gimnazije Mirkom Mijuškovićem,[31] o čemu je napisao čitavu knjigu.

Za vrijeme Tomanovićeve vlade dobježale su u Crnu Goru ove istaknute ličnosti: istoričar Leontije Ninković[32] (1873—1946),

---

[30] N. R. Miljanić: Bibliografija crnogorskih pravnih akata, Pravni zbornik, 3, Tgd., 1970, 85—90, 95—97, 100—103, 107, 126—130.

[31] P. Vučković: Istina o suzpendovanju, Cetinje 1911, 121. — Zanimljivo je da L. Tomanović nije podržao svog ministra, jer je našao da nije dobro postupio, a nije zabranio štampanje ove knjige, mada ga optužuju da je gušio slobodu štampe.

[32] N. R. Miljanić: Leontije Ninković, Glas Trebinja, 27. juli 1967.

književnik Veljko Milićević, sociolog i političar Sreten Vukosavljević, političar Mile Peruničić i više stotina Hercegovaca, pa nekoliko hiljada Albanaca u vrijeme malisorskog ustanka.

Prilikom prvih izbora 14. novembra 1905. i drugih 14. septembra 1906. za Narodnu skupštinu, Tomanović je virilni, po položaju poslanik ova dva saziva. Za izbore 18. oktobra 1907. kandidovan je za izborne srezove Cetinja i Banjanska kapetanija i u oba je izabran. Zadržao je mandat Banjanske kapetanije, a drugi je ustupio. Prije njega, u prvom sazivu je bio banjanski poslanik komandir serdar Marko Đokov Radović (1855 — 1916), a u drugom pop Špiro Gligović. Na izborima 1911. u ovoj kapetaniji postao je poslanik seljak Mitar Kilibarda, a L. Tomanović je cetinjski poslanik do izbora 1913.

Tokom austrijske okupacije januara 1916. do novembra 1918. Tomanović nije interniran zbog starosti i živi povučeno na Cetinju čitavo to vrijeme. Od mitropolita Mitrofana Bana, rodom Bokelja, određen je u komisiju za prenos zemnih ostataka vladike Petra II sa Lovćena na Cetinje, jer su to prenošenje naredile okupatorske vlasti. Ovaj poduhvat je iscrpno opisao i uspio da objavi u listu *Zastava* 1921, pošto ga je uzaludno nudio uredništvu *Letopisa* MS još od 1919.

Kao predsjednik vlade podvrgnut je bijesnoj klevetničkoj kampanji u astrijskoj, srbijanskoj i još nekoj štampi. Uz njega su ostali novosadski *Branik* i neki beogradski i južnoslovenski listovi, pored crnogorskih. Izmišljen je »tajni ugovor« crnogorsko-austrijski sa potpisima L. Tomanovića i grofa Gluhovskog, koji nije ni bio u to vrijeme austrijski ministar spoljnih poslova, čime su lažovi na startu otkrili sebe. To je zapaženo, ali dirigovanim listovima nije smetalo da nastave svoju kampanju izmišljanja i klevetanja. Čak je ne procjenjuje ni Škerović na pomenutom mjestu, pa i po njemu Tomanović ispada austrofil zbog neke uglađene diplomatske izjave, a uz njega i knez Nikola, što je čista glupost. Da je doktor Tomanović bio austrofil, ne bi imao gorkih godina, osobito 1880 — 1888, već bi uživao na dobro plaćenim mjestima u carskoj i kraljevskoj administraciji. Škerović prikazuje kao smišljen vladin teror samoubistvo psihopate i neka ubistva na osnovu međusobnih obračuna zavađenih. On od M. Martinovića pravi jakog čovjeka vlade, a Tomanovića njegovom sjenkom, čime ostaje na procjeni »troćoškaste vlade« njegove ličnosti, mada je on jedini ostao stalno na svom mjestu, a sve ostale ministre je izmijenjao, neke i više puta. Nije mi poznato da su slabići sposobni za takve poduhvate i tako dugo. Ima kod Škerovića i drugih slabosti i pogrešaka u prikazu rada Tomanovića i njegove vlade, a sve zbog nekritičkog pristupa sadržaju građe koju izlaže u svom djelu. U svom intervjuu *Braniku* 1912. Tomanović je raskrinkao kao falsifikat »tajni ugovor«, a kasnije su i drugi dali ubjedljive dokaze o tome kao izumu ondašnje vlade u Beogradu, koji je lansiran preko prof. Radovana Perovića-Tunguza i »prevoda« srbijanskog gene-

rala Magdalinića sa njemačkog jezika iz »Crne knjige«.[33] Objavljivanjem pisama svojih ličnih i političkih prijatelja u beogradskom časopisu *Novi život* 1926, Tomanović je iznio dosta dokaza o moralnoj podršci i savjetima za vrijeme ove kampanje da ne klone u svojoj misiji ministra-predsjednika.

Po svršetku prvog svjetskog rata imao je nevolja oko regulisanja penzije i tek je 1924. konačno riješio ovo važno pitanje ličnog opstanka. On za ovo zahvaljuje u jednom neobjavljenom pismu nekim političkim protivnicima iz vremena predsjednikovanja, koje ne imenuje, ali kaže da su Crnogorci. Poznati demagog i narodni neprijatelj episkop Velimriović napadao ga je u nekom govoru za vrijeme svečanosti oko povraćaja kostiju vladike Petra II na Lovćen. Organizatori nijesu našli za potrebno da ga pozovu na ovu svečanost, a imao je i drugih neprijatnosti u svom životu poslije 1918.

Živi u Herceg-Novom i povremeno se javlja u raznim listovima i časopisima književnim ocjenama i člancima raznog sadržaja, kako se vidi iz moje nepotpune bibliografije njegovih radova.[34] Naknadno sam našao još preko trideset njegovih radova u zadarskom *Srpskom listu* odnosno glasu od 1888. iz 1880, 1885, 1886, 1887. i 1888, u zadarskom *Vuku* 1885. i cetinjskim *Zapisima* iz 1930. i 1932, pa u *Zetskom glasniku* 1931. (br. 42—43). Za njega se može reći da je umro sa perom u ruci, pošto je polovinom oktobra 1932. objavljen njegov zadnji meni poznati rad, na oko dvadeset dana prije smrti.

Njegov sin Milutin završio je u Kotoru šest razreda gimnazije, pa školu za konjičke oficire u Torinu i vojnu akademiju u Modeni. Potom službuje na Cetinju kao knjažev odnosno kraljev ordonans-oficir i već je 1909. dobio »čin komandira konjički kapetan Milutin Tomanović«, kako stoji u knjaževom ukazu, objavljenom u 33. broju *Glasa Crnogorca*. Sa dvorom je izbjegao u inostranstvo i bio je ministar vojni januara — maja 1917. u vladi brigadira Mila Matanovića. Po završetku rata službuje u činu potpukovnika i pukovnika jugoslovenske vojske do penzionisanja.

Kći Rosanda završila je cetinjski Djevojački institut i udala se 1899. za prof. Špira Tomanovića, koji je umro 1932. Prema mojim privatnim saznanjima još je živa kad ovo pišem 1976.

Lazar Tomanović umro je u Herceg-Novom 2. novembra, a sahranjen je 4. novembra u groblju kod manastira Savine. Umro je 1932, a ne 1933, kako poneki pišu. Prilikom njegove smrti obavljena je kalkulacija slave, pa mu se mrtvom priznalo što mu se živom poricalo, a prećutkivalo se što mu se priznavalo. Isticane su »zasluge za srpstvo Lazara Tomanovića«, a ćutalo se o njegovom stvara-

---

[33] Anonim (V. Mandušić): O »tajnim ugovorima« između Austrije i Crne Gore, Neji kod Pariza, 1919, 32. — R. Dragićević: Tajni ugovor Crne Gore s Austrijom, Cetinje, 1968. — N. Ražnatović: Rusko posredovanje u crnogorsko-srpskim odnosima, Istorijski zapisi, Tgd., 1962, 3—4, 540—62.

[34] Bibliografija radova dr Lazara Tomanovića, Boka 5, Herceg-Novi, 1973, 123—140.

laštvu kao da nikad nije pero zamočio. Za života su mu upravo priznavali mnogi stvaralački talenat i doprinos našoj nauci, književnosti i književnoj kritici, dok mu od 1907. ne priznaju nikakve zasluge rodoljuba, već ga proglašavaju za izroda, austrofila i ostalo, sve što je nepošteno. Prećutano je i to da je imao crnogorska odlikovanja, kao da nijesu ni postojala, a pomenuta su srbijanska, italijanska, ruska, rumunska i turska, kojih ako je skupa bilo koliko samih crnogorskih. To je bilo »po ćudi vremena« u kojem se pisalo 1932, a tu ćud su određivali ondašnji policajci i ostali, snage sa kakvima se Tomanović hrvao 1868 — 1888. na tlu Austro-Ugarske, pa onda od 1918. do smrti na tlu Jugoslavije. Takav je bio njegov životni usud, da mu nenarodna policija stalno stoji za petama. I zbog toga treba da se kaže jednom, ma i u ovako malom obimu, ko je bio i šta je značio Lazar Tomanović.

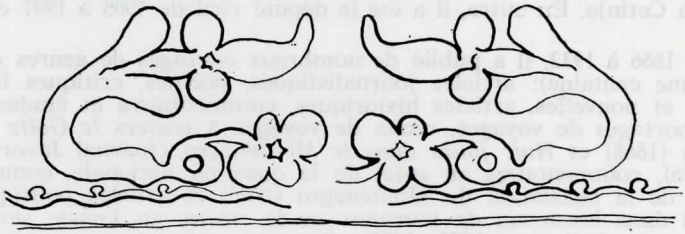

Résumé

L'ORIGINE ET LA VIE DE LAZAR TOMANOVIĆ

Novak R. MILJANIĆ

Les Tomanović de Boka sont d'origine de la tribu Cuca, du Monténégro. Le père et le grand-père, du côté maternel, de Lazar Tomanović avaient été navigateurs. Lazar est né le 25. mars 1845 au village de Lepetane, près de Kotor. Après avoir terminé l'école primaire, il a été au gymnas à Zadar, de 1862 à 1868, mais il l'a terminé à Novi Sad en 1869. Ebsuite, il a étudié le droit à Budapest de 1869 à 1870, puis à Graz jusqu'en 1873. Il a passé ses examens comme docteur de droit en avril 1874 à Graz.

Il s'est employé durant quelques mois à Cetinje, puis de 1874 à 1888 il effectue les charges de juge assesseur et d'avocat assesseur, à Kotor et à Herceg-Novi. Ensuite il est retourné à Cetinje jusqu'en janvier 1916, remplissant les fonctions suivantes: rédacteur du calendrier Grlica (Tourterelle), rédacteur du journal Nova Zeta / Nouvelle Zeta), juge du Tribunal de Grande Instance de 1903 à 1905, président du même Tribunal de 1905 à 1907 et Premier Ministre d'avril 1907 à juin 1912. Comme retraité, il a vécu à Herceg--Novi de 1919 jusqu'à sa mort, le 2. novembre 1932.

Il a été député de Boka Kotorska à l'Assemblée Nationale Dalmate à Zadar de 1875 à 1880, puis celui de L'assemblée des Capitaines à Banjani de 1907 à 1911, puis de Cetinje de 1911 à 1913 à l'Assemblée Nationale Monténégrine à Cetinje. En outre, il a été le député viril de 1905 à 1907 et de 1913 à 1916.

De 1866 à 1932, il a publié de nombreux ouvrages de genres différents (plus d'une centaine): articles journalistiques, poèmes, critiques littéraires, critiques et nouvelles, articles historiques, commentaires et études, polemiques, reportages de voyages, récits de voyages à travers *le Golfe de Boka Kotorska* (1868) et *Huit jours dans le Monténégro* (journal Javor (Érable) 1885—1886), commentaires au sujet de la question nationale, commentaires au sujet de la législation du Monténégro (1906) et articles politiques. Il a collaboré dans beaucoup de journaux et de revues en langue serbo-croate et en langue italienne (1875—1877). Ses plus importants ouvrages sont: *Petar II Petrović Njegoš* comme souverain (1896) et *Cinquante ans sur le trône du Monténégro* (1910). De la langue italienne, il a traduit beaucoup de poèmes entre autre le poème d'Ugo Fascola à propos *des tombeaux,* ainsi que la roman de Francesko D. *Le Siège de Florence* (1871).